

## ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

*Проаналізовано тенденції, дослідницькі підходи, особливості української історіографії повсякденного життя селян пореформеного періоду. Оцінюються досягнення науковців в інтерпретацію окремих питань проблеми.*

**Ключові слова:** історіографія, повсякденне життя, селянство, дослідницькі підходи.

Історики не досліджують села,  
вони досліджують у селах.  
*Дж. Леві. Про мікроісторію*

Історія повсякдення є важливою віхою у розвитку науки про суспільство. Вивчення минулого повсякденності уможливорює глибше проникнути в історичний процес, по-новому поглянути на нього передусім завдяки тому, що вивчається досвід пересічних людей, звичні, повсякденні практики поведінки, які раніше залишалися не поміченими через свою очевидність і буденність. Одні науковці вивчають селянську минувшину на соціально-економічному й політичному тлі, у взаємозв'язку з іншими важливими суспільними подіями, масовими народними рухами тощо. Інші — поступово вводять минуле селянства в мікроісторичну перспективу, маючи за об'єкт різні проблеми економічної, соціальної, культурної та релігійної його сфери.

У цій статті спробуємо визначити здобутки і перспективи у вивченні повсякденного життя селян Наддніпрянської України в пореформений період, розглянемо окремі теоретичні складові проблеми. Оскільки дослідження різних аспектів їх буття має свою історію (хоча у більшості праць термін “повсякдення” не вживався), доцільно простежити нагромадження відповідних знань.

Останнім часом українські науковці все більше звертають увагу на теорію повсякденності. Визнається той факт, що не існує її єдиної концепції й чіткого визначення. За словами О. Удада, “історія повсякденності — це насамперед процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя”<sup>1</sup>. На думку В. Марочка, повсякденність є лише одним з

методів вивчення соціальної історії, хоча постає у якості самих відповідних відносин. У зв'язку з цим селянство для історика є теоретичною узагальнюючою категорією для з'ясування специфіки суспільного розвитку, а також не просто соціальною групою, а специфічним способом життя<sup>2</sup>. О. Коляструк мотивує вивчення повсякденності тим, що остання поєднує в одне ціле різні прояви діяльності людини — приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними та морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси із загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрії трансформує у ментальні характеристики тощо<sup>3</sup>. У центрі інтересів дослідника має перебувати конкретна людина, поведінка, звички, манери і світогляд якої можуть бути типовими для цілої соціальної групи або певного середовища (парафія, село, родина)<sup>4</sup>.

У процесі опису всієї багатогранності тих процесів, що відбувалися на селі, історія особливо взаємодіє з антропологією, етнографією, психологією, лінгвістикою, культурологією та іншими науками. Важлива роль відводиться соціальній психології в плані виявлення настроїв, причин поведінки і дій різних груп селянства, сприйняття ним навколишнього світу, його реакції на найважливіші суспільні процеси і явища. Роль соціології виявляється у вивченні таких аспектів, як праця селян, їх побут, сім'я, особистість, образ і якість життя, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, місце в соціальній структурі суспільства тощо. Застосування методик історичної демографії сприяє вивченню буття сільського населення

(динаміки чисельності, змін його складу, розселення і густоти, міграцій, народжуваності й смертності, стану здоров'я, хвороб і т. д.).

Повсякдення включає в себе надзвичайно багато різних аспектів, що ускладнює визначення меж предмета його дослідження. Зокрема під час вивчення щоденного життя селян аналізуються: 1) буденні відносини їх із чиновниками, інтелігенцією, дворянами, духовенством, міщанами, національними меншинами, а також й у власному середовищі; 2) розмежування всередині соціальної групи; 3) долі окремих людей і конкретні події, які їх стосуються; 4) повсякденні турботи і тривоги; 5) уявлення й ідеї, освіченість. 6) родинні відносини; 7) щоденна праця, її умови, сприйняття аграрних перетворень та ставлення до землі; 8) дозвілля і відпочинок; 9) релігійно-міфологічна сфера буття; 10) їжа й напої; 11) житло; 12) одяг та взуття; 13) санітарно-гігієнічні особливості; 14) роль традицій і звичаїв у повсякденності; 15) неординарні й звичні вчинки; 16) злочини та покарання. Список можна продовжувати і далі.

Цілісно повсякдення селянства не досліджувалося, але висвітлення окремих аспектів цієї проблеми має свою історію. Зокрема до революційні історики, економісти, етнографи, правознавці, діячі земств вивчали не тільки господарювання на селі, досвід ведення землеробства та інших галузей сільського господарства, їх агротехнічну оснащеність, а й соціальний аспект, різні сторони селянського буття.

Вагомий внесок у дослідження життя і побуту селян зробили різні комітети і відділи наукових товариств, урядові комісії, а також етнографи-народознавці другої половини XIX — початку XX ст. (серед них — Х. Вовк, Д. Зеленін, П. Іванов, О. Кістяківський, М. Маркевич, М. Милорадович, О. Пипін, М. Сумцов). Зокрема П. Чубинський виявив себе як ретельний збирач та систематизатор матеріалу з щоденного буття селянства, його звичаїв і традицій.

Прагнення пересвідчитися на власні очі, як живе селянин, з'ясувати його буденні проблеми й інтереси, було досить поширеним. При цьому головним джерелом відомостей ставали етнографічні студії. Дослідники під час написання своїх праць спілкувалися із селянами, розробляли спеціальні програми для збору інформації про них, популярним також стало “ходіння в народ”.

Вивчаючи етнографічні особливості українців, Х. Вовк висвітлив вірування селян, сватання, весільні та поховальні обряди, їжу, напої, житло, одяг і народні знання<sup>5</sup>. Викликає інтерес опис ним громадської організації молоді обох статей, товариства, сходини, до світки та вечорниці. Дослідник підкреслив сакральну роль хліба в повсякденному житті (під час харчування, весільного ритуалу, походу в гості). Характеризуючи окремі елементи шлюбного обряду селян, вчений показав другорядними релігійні настанови, ставлячи на перше місце народні звичаї (виконання язичницьких пісень про Місяць і Зорю та ін.). Х. Вовк доводив, що український народ являє собою етнографічну цілісність, виразно виокремлену з-поміж інших слов'ян. Він не підлягає глибоким зовнішнім впливам і розвиває свої етнічні риси послідовно та рівномірно.

Подорожуючи окремими повітами Харківської губернії, М. Сумцов описав загальний моральний стан сільського населення, санітарно-гігієнічні умови його існування, хвороби й ліки, пияцтво, народні розваги. “Поезія і проза” селянства, на його думку, полягає у тому, що за здорової землеробської основи приватні проблеми відходять на другий план; на першому ж стоїть ведення господарства та серйозне і чесне виконання релігійних, громадських і сімейних обов'язків<sup>6</sup>. М. Сумцов як велику родинну драму описав весілля з аналізом усіх його ритуальних компонентів, з'ясував, як світогляд та заботи впливали на щоденне буття селян, висвітлив структуру їх житла, одяг, їжу і напої. На думку вченого, в основі народного світогляду лежить трудове життя, праця, головним чином хліборобська. Поруч із нею перебуває сім'я.

Заслуговує на увагу велика етнографічна розвідка О. Афанасьєва-Чужбинського “Поездка в Южную Россию”. У ній він виклав свої спостереження про буття і побут сільського населення Придніпров'я. Автор у цікавій формі описав культуру, звичаї і образ життя селян, їх мову, ремесла та ведення господарства. Спілкуючись з ними, дослідник робить висновок, що селяни шанують віру і церковні установи, є добрими, спокійними та дещо повільними. Українець, на його думку, хитрий, тому що розумний, але він не володіє тією кмітливістю до заробітку грошей, як росіянин. Причини цього лежать у сприятливому кліматі та родючому ґрунті, що спонукає українця до спокійного хліборобського життя. “Что

малорос простодушен, гостеприимен, не гонится за лишним грошем, и что плут может обчитать и надуть его — в этом нет никакого сомнения; но что он далеко не прост — подтвердят все”<sup>7</sup>.

У процесі своїх спостережень О. Афанасьєв-Чужбинський звернув увагу на помітно краще становище німецьких колоній менонітів порівняно з українськими селами. Пояснення опитаних ним селян зводяться до того, що у німців багато землі; вони всі грамотні й у них інше керівництво. Автор встановив, що однією з найбільших перепон до змін у селянському житті є традиція.

Особливу роль у зборі документальних даних із соціальної історії селянства відіграли етнографічно-статистичні експедиції Російського географічного товариства в західні регіони імперії. Цінну інформацію містять праці істориків, економістів, статистів, громадських діячів. Серед часто згадуваних дослідниками рис селян почесні місця посіли демократизм, індивідуалізм та волелюбство, висока моральність, поетичність і розвиненість почуттів. Серед негативних рис останніх підкреслювалося їх марновірство, розумова нерозвиненість, схильність до пиятики, слабкість громадського потенціалу, які пояснювалися несприятливими соціально-економічними обставинами<sup>8</sup>.

Актуальними є спеціальні програми для збору й опису свідчень про повсякденне життя селянства, його побут, культуру, мову, які використовувалися місцевими кореспондентами<sup>9</sup>. Зокрема О. Русов, спираючись на досвід статистичних робіт на Чернігівщині, розробив і оприлюднив власну програму вивчення соціально-економічних відносин, адаптовану до українських губерній Російської імперії<sup>10</sup>. Матеріали соціологічних опитувань дали змогу з'ясувати національні, соціальні і сімейні відносини, демографічні проблеми, рівень освіти й добробуту селянства, питання його праці та споживання тощо. Зазначалося, що із зростанням цін на хліб зменшувалась кількість шлюбів і народжуваність дітей. Декілька неврожайних років підряд могли викликати виступи селян скоріше, ніж сама велика пропаганда серед них<sup>11</sup>.

Важливого значення набувають мемуари, щоденники, листи й інші документи особистого походження. Те, що виходило безпосередньо від людини, її вчинків, думок, почуттів, було значною мірою відбиттям того, що відбу-

валося. Серед них — спогади мирових посередників, селян, дворян, інтелігенції про буденні картини впровадження селянської реформи 1861 р. в різних губерніях, перипетії у зв'язку із складанням уставних грамот тощо<sup>12</sup>.

Так М. Василенко, який працював мировим посередником, описав враження селянства від нових змін. Він на практиці зіштовхнувся з проблемою врегулювання земельних відносин, насамперед звернув увагу на майже повсюдне нерозуміння селянами суті реформи 1861 р. Зокрема, в Чернігівській губернії, де він працював, селянам було дуже важко розібратися з текстом “казенної” мови. Як наслідок, виникли різні трактування ними її статей (про те, що не потрібно підписувати уставних грамот, а чекати справжньої волі; Маніфест про звільнення є несправжнім, підробленим тощо). Це, на думку М. Василенка, стало однією з перепон у врегулюванні аграрного питання в регіоні<sup>13</sup>.

У своїх спогадах М. Галаган детально описав життя свого рідного села Требухів на Чернігівщині, показав буття селян, їх відносини з козаками, поміщиками та євреями, ставлення до царя і революційних ідей, роль традиції і церковно-релігійних норм в селянському середовищі<sup>14</sup>.

О. Сфименко у праці “Дослідження народного життя” проаналізувала уявлення селян про шлюб, статус жінки в традиційному суспільстві, поділи сімейного майна як юридичний акт тощо<sup>15</sup>.

Повсякденне життя селян певною мірою висвітлено письменниками-очевидцями подій. Так, у творчому доробку Б. Грінченка, С. Васильченка, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, Марко Вовчок, П. Мирного, В. Стефаніка, А. Тесленка яскраво показано образи бідного та заможного селянина, взаємовідносини його з чиновниками, поміщиками, інтелігенцією, духовенством, національними меншинами, охарактеризовано типові риси характеру і ментальності останнього. Проаналізовано протиставлення міського й сільського способів життя, наслідки впливу на них освіти, проблеми сімейного характеру тощо. Яскраво змальовано, як окремі селяни “вбивались у пани”; при цьому спостерігалося психологічне та мовне відчуження їх від власних родичів.

В оповіданні С. Васильченка “Мужицька арихметика” показано з гумором щоденні турботи селянства, пов'язані з нестачею землі,

свавіллям окремих представників влади, з бажанням селян поділити поміщицьку землю<sup>16</sup>. Героями творів письменника були селяни, їхні діти, сільські вчителі. Автор зізнався, що брав теми і персонажі для них у народі. Він підняв проблему несумісності морального і творчого потенціалу з соціальним становищем селянства. Письменник змалював картини буднів сільських педагогів з виснажливою працею й нестатками, постійним нагляданням з боку місцевої влади, попів та шкільних інспекторів. Показані й суперечності вчителя і селянина, коли останній був переконаний, що його дитину виведе “в люди” російська мова (оповідання “В темряві”).

Твір “На чужині” присвячено буттю селян-заробітчан, які через неможливість нормальних заробітків змушені були покидати власні домівки в пошуках кращого життя. Серед своїх дитячих вражень С. Васильченко описав те, коли українських селян називали “мазепою”, а також тугу чоловіків за козацтвом і Малоросією, що відбилось у відповідних піснях (оповідання “На хуторі”, “З дитячих вражень”)<sup>17</sup>.

Життя і турботи селянства, його взаємовідносини з інтелігенцією та поміщиками яскраво представлено в творах Б. Грінченка. Безвихідь, яку насаджували поміщик, піп, урядник, шинкар і навіть учитель, недосяжні для селян знання, освіта, що допомогли б зрозуміти, хто вони у цьому світі, — основний конфлікт оповідання “Сонячний промінь”<sup>18</sup>. Зокрема до культурницьких дій головного героя Кравченка селяни ставилися насторожено, хоча й уподобали влаштовані ним читання.

Повість “Серед темної ночі” про життя трьох синів селянина П. Сиваша уособлює суспільно-історичні долі різних прошарків тогочасного селянства. Так, старший прагне вийти в заможні хазяї, середній їде у місто, а менший залишається працювати на землі. В оповіданні “Без хліба” змальовано повсякденне буття злиднених селян, їх відносини з громадою.

Враховуючи високий ступінь достовірності характерів і ситуацій, зображених українськими письменниками-реалістами, можна стверджувати, що їх прозові та поетичні твори внаслідок спеціальних розвідок суттєво доповняють конкретно-фактологічний арсенал історії повсякдення.

В історичній науці 1920–1930-х рр. окремі елементи повсякденного життя селян знахо-

димо у працях, присвячених вивченню селянських рухів В. Дубровського, А. Зекцера, В. Качинського, Н. Мірзи-Авак’янц, А. Флоровського та ін. Зокрема останній у своїй роботі “Воля панська та воля мужицька” пояснив виступи селян не глибокими соціально-економічними причинами, а випадковими явищами: неодночасним обнародуванням Маніфесту і його положень, складним стилем цих документів, відсутністю освічених людей, непорозуміннь між поміщиками і селянством тощо<sup>19</sup>.

О. Степанишина розглянула викупні операції 1860–1870-х рр. у селах Кирилівка й Моринці на Звенигородщині, де народився і провів свої дитячі роки Т. Шевченко. Автор описала усі складності в процесі підписання уставних грамот: скарги і заяви селян, перевірка ґрунтів на якість, нарізка земель, інвентарні списки і їх звірка, наділи садиб<sup>20</sup>.

У радянській історіографії 1950–1980-х рр. буття селянства як предмет “розчинилось” в історії капіталістичної формації, сільського господарства, аграрної політики держави, народних звичаїв. Ґрунтовно вивчено землеволодіння селян, їх соціально-класову структуру, диференціацію та виступи. Водночас питання селянської повсякденності, ментальності, поведінки залишилися “білими плямами” в історичній науці.

Стало популярним показувати трагічне становище селянства як заручника нових соціально-економічних умов, жертву всебічної експлуатації. Окремі питання його щоденного життя радянськими істориками показано в контексті висвітлення селянських виступів після реформи 1861 р., запровадження уставних грамот, проведення викупних операцій, розверстання угідь, введення волосних та сільських установ, обрання службових осіб для селянського самоврядування (праці А. Анфімова, С. Дубровського, М. Лещенка, Б. Литвака, Ф. Лося, Д. Пойди та ін.). М. Лещенко показав детально сцени селянських виступів і протистояння регулярним військам. Описано знущання поміщиків над селянами, насильницькі дії. Зокрема він звернув увагу, що безпосереднім приводом масового руху на Півдні України було поширення чуток про те, що нібито царський уряд закликав усіх бажаючих переселитися у Крим, гарантуючи їм матеріальну допомогу, наділення землею, великі заробітки та волю<sup>21</sup>. Коли ж селянам читали Маніфест, то



головною для них була та обставина, що ще два роки вони зобов'язувалися працювати на поміщика, й ніхто не звертав уваги на те, що цей період відводився для складання уставних грамот і проведення землеоблаштування.

Дослідники показали ті перипетії, що відбувалися на сільських сходах під час розгляду таких питань, як розкладання податків, набір рекрутів, поділ землі та справи, пов'язані із землекористуванням нею, з обранням на посади керівників волосної й сільської адміністрації та суддів<sup>22</sup>. Розкрито буденні відносини селянства із поміщиками і чиновниками. Вони навели велику кількість прикладів його негативних висловлювань проти царя та дворянства, які особливо збільшилися на рубежі XIX–XX ст. Щоб підкреслити важке економічне становище селян, науковці торкнулися питання, як вони одягалися й чим харчувалися.

Окремих аспектів повсякдення сільсько-господарських робітників і заробітчан торкнулися в своїх працях О. Лугова та А. Поріцький. Учені описали їх матеріальне становище, умови праці, взаємовідносини між орендодавцями і робітниками, звернули особливу увагу на незадовільні житлові та санітарно-гігієнічні умови, погане харчування, захворювання і травматизм працюючих. У загальних рисах вони висвітлили дозвілля селян (пісні, ігри, складання прислів'їв), вплив побуту міста на село (наприклад, у плані ослаблення старовинних традицій у народному одязі, змін народного костюма)<sup>23</sup>.

Українські дослідники, починаючи з 1990-х рр., активізували увагу до вивчення соціального боку минулого селян, їх повсякденного життя. Монографія Ю. Присяжнюка є першим комплексним дослідженням українського селянства Наддніпрянщини другої половини XIX — початку XX ст. як своєрідного синтезу соціальної й ментальної історії<sup>24</sup>. Автор всебічно охарактеризував особливості розуміння селянами політичних та економічних процесів, відповідні форми їх соціальної активності. У поле його зору потрапили знання, вірування, потреби та світоглядні цінності селян. На матеріалі ментальних рис і повсякдення селянства, дослідник описав розмаїття ознак тягlosti селянського буття та окремо взяте життя звичайного українського хлібороба за часів, коли до його традиційного укладу втрутилися процеси модернізації.

В іншій своїй праці Ю. Присяжнюк всі процеси, які відбувалися в українському селі у пореформений період, розглянув з точки зору їх фіксації в колективній психології селян (ментальності, світосприйнятті, душі, серці). У такий спосіб знайшли своє висвітлення проблеми сутності праці і землеробського фактора в житті селян, їх ставлення до самих себе або самоідентифікація, сприйняття влади та її інститутів. У книзі розглядаються підсвідомі механізми сприйняття українськими селянами довколишньої природи і суспільства, бачення останніми ієрархії соціальних цінностей, специфічний характер психологічної адаптації українських селян до нових умов життя, створених реформами 1860-х рр.<sup>25</sup>.

О. Михайлюк розглянув світосприйняття селян насамперед через традиціоналізм його світогляду й вплив модернізації на психологію останнього. Автор проаналізував такі важливі фактори світогляду селянина, як “влада землі”, природно-біологічний чинник існування, міфо-ритуальна система як одна з основних форм соціального контролю, релігія. Розглядаючи зміни в освіті на селі, дослідник визначив двоїсте ставлення селян до неї: з одного боку, як до засобу підвищення соціального статусу, а з другого — як марної для них справи<sup>26</sup>.

Р. Топка вивчав значення категорії “земля” в громадській свідомості селянства, проаналізувавши його відповідні прохання і вимоги до І Державної думи. Автор схематично зобразив дві форми її вираження: дійова (скарги, прохання, вимоги, протести, поради) та недійова (судження, турботи, незадоволення). Це дало змогу скласти більш точні уявлення про світогляд селян і охопити більш широке коло структурних елементів цієї свідомості<sup>27</sup>.

Дослідження селянської культури, у тому числі й колективної, їх соціальної поведінки і психології, стали для української історіографії актуальними з недавнього часу. Як наслідок, зросло звернення науковців до етнографічних матеріалів, пам'яток звичаєвого права, семантичних джерел. Важливе значення мають документи селянського походження. До них можна віднести вироки сільських сходів, скарги і прохання селян, вимоги різного характеру. Підвищений інтерес викликають присуди сільських сходів, які відображали реакцію селян на розв'язання земельних проблем, прохання про додаткове виділення

землі, зменшення викупних платежів і т. д. Виникнувши безпосередньо в селянському середовищі, останні несли на собі відбиток його соціального побуту, традицій та поглядів. У них знайшло своє відображення все багатогранне життя громади, де найбільш наочно виявлялося її повсякденне функціонування<sup>28</sup>.

Спробу скласти соціально-психологічний портрет українського селянина пореформеного періоду здійснив Я. Красовський. Автор підкреслив особливу увагу селян як до офіційного православ'я, так і до обрядів язичницького характеру й довів, що вони не особливо довіряли духовенству та священикам, часто перекручували молитви. Для селян була наявна певна апатія і безініціативність, малий рівень самостійності. Вони були скромні і боязливі, часто безхарактерні, але приємні в спілкуванні<sup>29</sup>.

Формування та становлення національної самосвідомості українського селянства в пореформеній період досліджував С. Світленко, простеживши цей процес на основі аналізу життя і діяльності, участі в національно-демократичному русі вихідця з них, поета й громадського діяча М. Кононенка<sup>30</sup>.

Популярною в історичній літературі є теза, що погляди селянина другої половини XIX — початку XX ст. залишалися за своєю сутністю світобаченням людини аграрного суспільства. Через низку об'єктивно та суб'єктивно існуючих обмежень (територіальних, інформативних, освітніх, професійних, політико-правових тощо) воно змінювалося істотно повільніше, ніж соціальна психологія інших верств населення. Яскраво цей чинник простежено на прикладі сприйняття селянством реформи 1861 р. Ю. Присяжнюк довів, що воно психологічно було не готове до змін, не розуміло більшості аграрних перетворень. Консерватизм і традиціоналізм українця зберігав ідею "чорного переділу"<sup>31</sup>. У свою чергу Д. Бовуа зауважив, що поняття "тимчасової зобов'язаності", як одне із наслідків реформи, тлумачилося на сотні ладів, відбиваючи звичайні страхи селян: останні звинувачували поміщиків, поліцію і священиків у тому, що вони ховають або перекручують "справжній", благодійний намір царя<sup>32</sup>. Автор показав, що в політичній свідомості й ментальності селянства відображалися його потреби, інтереси, ідеали, проявлялися соціальні почуття та настрої, ставлення до інших верств населення, існуючого суспільного ладу і власності.

Монографія М. Гримич присвячена історії звичаєво-правової культури селян у XIX — на початку XX ст., а саме таким проблемам, як співіснування права і звичаю в їх середовищі, уявлення щодо розподілу сімейної власності та успадкування, вплив аграрних реформ на селянську звичаєво-правову культуру й ін.<sup>33</sup>. В іншій праці побут селян М. Гримич розкрила через призму господарських звичаїв, сімейних угод та інших договірно-зобов'язальних правовідносин. Дослідниця дійшла цікавого висновку, що у пореформеній період виявляла себе не стільки консервативна правосвідомість селянства, скільки правотворчість останнього. Нерідко якесь положення закону так глибоко вкорінювалося в його побут, що у народній правосвідомості починало фігурувати як давній звичай. Авторка підсумувала, що майнові стосунки у селянських родинях XIX ст. цілком відповідали патріархальній культурі аграрного суспільства<sup>34</sup>.

Дослідники В. Лазуренко і С. Крохмаль розглянули організацію громадського життя українських селян у другій половині XIX ст., показали основи їх трудової взаємодопомоги й звичаєвого права, переплетіння в реаліях повсякдення законодавчих норм і звичаю (у судових процесах, земельних суперечках, договірних відносинах, наслідуванні майна тощо). Автори довели, що звичаї визначали поведінку селянина в суспільстві. Колективну взаємодопомогу хліборобів ними простежено у толоці, відробітках, супрязі й решті робіт. Висвітлено також комплекс інших питань: взаємодія сільської громади із волосними органами влади, громадське дозвілля селян, народні звичаї та обряди, вплив родильної та весільної обрядовості на їх життя і побут, поховальні й поминальні звичаї<sup>35</sup>.

З'явилися наукові студії з проблем сприйняття селянством влади та її інститутів. Зокрема О. Крижановська довела, що коли у поліції й чиновниках селяни вбачали своїх безпосередніх кривдників, то царя вони сприймали неоднозначно. На значній фактологічній базі стверджується, що почуття селян до царя і монархії були швидше ситуативними, ніж сталими, і тому мали непоследовний характер. Їх віра в царя зазнавала серйозних випробувань у зв'язку із зусиллями самодержавного уряду по збереженню та зміцненню кріпосних порядків на селі. Якщо селяни й визнавали альтернативні форми державоуст-

рою, то уявляли їх крізь призму гетьманостаршинських традицій минувшини<sup>36</sup>.

Одним із цікавих аспектів в історіографії повсякдення є вивчення ролі чуток в історії селян. У потоці інформаційного обміну на селі, інтерпретації історичних і загальнодержавних подій вони відігравали значну роль. Уявлення багатьох селян зводилося до того, що “легше відняти та поділити, ніж інтенсифікувати виробництво”. Вони неохоче вводили агротехнічні новації, зате постійно підхоплювали найменші чутки щодо роздачі землі даром.

Досліджуючи поширення чорносотенного руху в Подільській губернії на початку ХХ ст., О. Федьков довів, що чутки стали другим після агітації й несподіваним фактором зростання консервативно-монархічного руху у регіоні. Їхні носії мали різну освіту, світогляд, виховання, характер і т. д. Оскільки безпосередня чорносотенна агітація не завжди доходила до селян, тому комунікативну роль відігравали чутки. На думку історика, інформація була “спотворена” свідомістю селян та відображала їх найглибші потаємні бажання<sup>37</sup>.

Б. Миронов показав, що суспільна думка в селян у дореформений і в пореформений часи формувалася не через друковане слово, а в процесі прямого міжособистісного спілкування. Кожному великому масовому руху останніх передувала хвиля чуток, які швидко охоплювали величезні відстані й багато губерній<sup>38</sup>. Дослідники переважно вивчали чутки в ракурсі причин масового невдоволення селян. Аналізуючи літературу з аграрних рухів, можна виділити найбільш типові та поширені чутки в українських губерніях. Серед них: неправильне трактування панамі і дворянством царського маніфесту 19 лютого 1861 р., настання з певного часу справжньої волі, купівля землі за дешевими цінами, періодична поява “слухного часу” для повстань, укази царя бити поміщиків та забирати землю й ін.

Актуальністю вирізняються дослідження з соціорелігійної історії селянства. Доводиться, що його релігійність була на початку ХХ ст. хоча і загальною, але далеко не глибокою. Вона мала швидше обрядовий або формальний характер; до того ж своєрідністю народного православ'я було збереження всіляких забобів, марновірства, дохристиянських звичаїв та обрядів. Для відображення стану релігій-

ності селян О. Михайлюк застосував термін “двовір'я”, в якому поєднав язичницькі традиції й християнське віровчення, постійне співіснування у повсякденному житті обрядовір'я і офіційних релігійних канонів<sup>39</sup>.

Змінилися в історичній літературі й окремі акценти щодо природи селянських рухів. На думку Т. Шанина, вони не відчували серйозного впливу з боку політичних партій, були самоорганізованими, автономними та самокерованими (наприклад, рух у Полтавській і Харківській губерніях 1902 р.). Селяни чітко уявляли, чого вони хочуть (землі, освіти, самоуправління тощо), а також оптимальних шляхів реалізації їх цілей<sup>40</sup>.

В літературі з'ясовано характер селянського руху в пореформеному селі особливостями не тільки становища, а й свідомості селян. Вчені погоджуються в тому, що рух останніх на початку ХХ ст. мав досить високий рівень самоусвідомлення. На рубежі століть він став набувати якісно нових рис: від боротьби за відрізки та спірні землі, проти протиправних дій адміністрації до відібрання поміщицьких земель.

Таким чином, історіографія повсякдення селян пореформеної доби має свій розвиток. Окремі елементи їх буденного життя висвітлюються, зокрема, в етнографічних дослідженнях другої половини ХІХ — початку ХХ ст., працях істориків, народознавців, діячів земств. Радянські вчені торкнулися даної проблеми насамперед у ракурсі аналізу селянських виступів і рухів. Сучасна українська історична наука розширює свою методологічну базу, звертаючись до найновіших розробок західних вчених, застосовує теоретичні установки й методи мікроісторії, соціальної психології та культурології, етнології й антропології. В процесі вивчення минулого повсякденності селян, змін у різних сферах буття останніх, впливу технічного перевороту і модернізаційних процесів з'ясовується їх світобачення, розкривається зв'язок між образом життя хліборобів, їх побутом та менталітетом. Запропоновано перейти від описової історії побуту до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів. Але комплексно історія повсякдення селянства перебуває на початковій стадії своєї розробки, тому має неабиякі перспективи для подальшого розвитку в Україні.

- 1 *Удод О.* Історія повсякденності: питання методології та історіографії // Повеєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). — К., 2010. — № 2. — С. 20.
- 2 *Марочко В.* Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). — К., 2010. — № 1. — С. 98.
- 3 *Коляструк О.* Необхідність і мотивація вивчення повсякдення // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу. — К., 2010. — № 1. — С. 7.
- 4 *Шандра В. С., Крижанівська О. О., Вільшанська О. Л.* Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України ХІХ — початку ХХ століття // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2006. — № 11. — С. 33.
- 5 *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — 336 с.
- 6 *Сумцов М. Ф.* Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. — Х., 2008. — С. 273–274.
- 7 *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию. — Ч. 1. Очерки Днепра. — СПб., 1861. — С. 24.
- 8 *Портнова Т. В.* Селянство в уявленнях української інтелігенції 60–80-х рр. ХІХ ст.: автореф. дис. к. і. н. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 13.
- 9 *Сумцов Н. Ф.* Программа для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии; *Ефименко П. С.* Программа для описания быта сельского населения; *Халанский М. Г.* Программа для собирания данных о языке великорусского населения; О малорусских говорах // Киевская старина. — 1892. — Т. 38. — № 7. — С. 120–129.
- 10 *Руссов А.* Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южно-русском селе. — К., 1880.
- 11 *В. Щ.* Пища и питье крестьян-малороссов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами // Этнографическое обозрение. — 1899. — № 1–2. — С. 267.
- 12 *А. Р. (Роцаховський)* Мемуары К. А. Роцаховского времени освобождения крестьян // Киевская старина. — 1887. — Т. 18. — № 6/7. — С. 396–450; *Волк-Карацаевский Н.* Сорок лет назад (Из воспоминаний мирового посредника первого призыва) // Киевская старина. — 1901. — Т. 73. — № 4. — Отд. 1. — С. 26–41; *Ге Г.* Выдержки из записок мирового посредника // Основа. — 1862. — Сичень. — С. 44–48; *П. Е. (Ефименко П.)* Из эпохи крестьянской реформы на юге России (Народные слухи и толки о земле и воле) // Киевская старина. — 1886. — Т. 14. — № 1. — С. 91–110.
- 13 *Василенко Н. П.* Первые шаги по введению Положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. — К., 1901. — С. 15.
- 14 *Галаган Микола.* З моїх споминів. — Ч. 1: 80-ті роки до світової війни. — Л., 1930. — 204 с.
- 15 *Ефименко А.* Исследования народной жизни. — Вып. 1: Обычное право. — М., 1884.
- 16 *Васильченко С.* Мужичька арихметика. — Б. м., 1943. — 12 с.
- 17 *Його ж.* Мужичький ангел: Оповідання, повість, п'єси. — К., 2000.
- 18 *Грінченко Б. Д.* Твори в 2 т. — К., 1990. — Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті. — С. 17–18.
- 19 *Флоровський А. В.* “Воля панська та воля мужичька”. Сторінка з історії аграрних розрухів у Новоросії 1861–1863. — Одеса, 1922. — 72 с.
- 20 *Степанишина О.* Сторінка з історії 1861 року в Шевченківських селах // Студії з історії України. — К., 1929. — Т. 2. — С. 112–128.
- 21 *Лещенко М. Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года /60-е годы XIX ст./ — К., 1959. — С. 70.
- 22 *Бондаревський А. В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. — К., 1961. — 128 с.; *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні в 60–90 роки ХІХ ст. — К., 1959. — 307 с.
- 23 *Лугова О. І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. — К., 1965; *Поріцький А. Я.* Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. — К., 1964.



- 24 *Присяжнюк Ю. П.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. — Черкаси, 2007. — 640 с.
- 25 *Його ж.* Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. — Черкаси, 2002. — 119 с.
- 26 *Михайлюк О. В.* Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. — Дніпропетровськ, 2007. — 456 с.
- 27 *Топка Р. В.* Категорія “земля” в громадській свідомості селян Катеринославщини (за наказами та вироями до I Державної Думи) // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам’яті Д. П. Пойди. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 134–142.
- 28 *Лохматова А. І.* Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. — 2003. — Вип. XVI. — С. 42.
- 29 *Красовський Я. Й.* Подільський селянин пореформеної доби в оцінці авторів “Подольских епархиальных ведомостей” // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту. — 2007. — Вип. XII. — С. 199–203.
- 30 *Світланко С. І.* Постать Мусія Кононенка у контексті формування і становлення національної самосвідомості українського селянина пореформеної доби // Український селянин. — 2002. — Вип. 5. — С. 40–44.
- 31 *Присяжнюк Ю. П.* “Емансипація...” 1861 року очима пересічного хлібороба // Український селянин. — 2001. — № 2. — С. 96.
- 32 *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціоетнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 89–90.
- 33 *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців XIX — початку XX століття. — К., 2006. — 559 с.
- 34 *Її ж.* Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX — початку XX ст. — К., 2004. — С. 272.
- 35 *Лазаренко В. М., Крохмаль С. С.* Від роду до роду: Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX ст. — Черкаси, 2004. — 92 с.
- 36 *Крижанівська О. О.* Держава і церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права / О. О. Крижанівська // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2006. — Вип. 12. — С. 155–165.
- 37 *Федьков О.* Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку XX ст.) // Молода нація. — 2004. — № 4. — С. 17.
- 38 *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. — Санкт-Петербург, 1999. — Т. 2. — С. 240–243.
- 39 *Михайлюк О. В.* Вказана праця. — С. 54.
- 40 *Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история.* — 1996. — № 4 — С. 136–140.

## Вадим Бондарь

### Повседневная жизнь крестьянства Надднепрянской Украины второй половины XIX — начала XX в.: к историографии вопроса

*Проанализированы тенденции, исследовательские подходы, особенности украинской историографии повседневной жизни крестьян пореформенного периода. Оцениваются достижения ученых в интерпретации отдельных вопросов проблемы.*

**Ключевые слова:** историография, повседневная жизнь, крестьянство, исследовательские подходы.

## Vadym Bondar

### The daily life of peasantry of Over Dnieper Ukraine of the second half XIX — beginning XX century: historiography of problem

*Tendencies, research approaches, features of Ukrainian historiography of peasantry were analysed. Achievements of scientists in interpretation of important questions of his history are estimated.*

**Key words:** historiography, daily life, peasantry, research approaches.